

Usul İslam Araştırmaları

ISSN 1305-2632 | e-ISSN 2147-8279

Ekim/October 2022, 38 (38): 113-137

Hz. Peygamber'in Cevâmiu'l-Kelim Özelliği ve İlgili Literatür

The Prophet's Laconism Feature and Related Literature

Azamat Zhamashev

Dr. Nur-Mübarek Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Almatı, Kazakistan,
azamat.jam@outlook.com | ORCID: 0000-0001-6431-1447

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 29 Temmuz/July 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 02 Eylül/September 2022

Yayın Tarihi/Published: 01 Ekim/October 2022

Yayın Sezonu/Pub Date Season: Ekim/October

Cilt/Volume: 38

Sayı/Issue: 38

Sayfa/Pages: 113-137

Cite as/Atıf: Zhamashev, Azamat. "Hz. Peygamber'in Cevâmiu'l-Kelim Özelliği ve İlgili Literatür [The Prophet's Laconism Feature and Related Literature]". Usul İslam Araştırmaları-Usul Islamic Studies 38/38 (Ekim 2022): 113-137.
<https://doi.org/10.56361/usul.1151073>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı/Published by: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi/İstanbul Sabahattin Zaim University.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Azamat Zhamashev).

Öz

İnsanların düşüncelerini ve duygularını aktarmak için kendilerine has bir dilleri üslupları vardır. Bununla kişi kendini ve misyonunu temsil eder. Hz. Peygamber de gönderildiği davayı temsil etmek üzere belli bir dil ve üsluba sahip idi. Zira Resûlullah'ın, Allah Teâla'nın gözetimi altında büyümesi, onun cevâmiu'l-kelim türünden olan sözleri söylemesinde önemli bir yere sahiptir. Yine Hz. Peygamber'in yetiştiği çevresinin, onun fesâhetli ve belâğatlı konuşmasına büyük etkisi olduğu söylenebilir. Bu çalışmada Resûlullah'ın fesâhat ve belâğatı ile cevâmiu'l-kelim tabiri incelenmiş, bu ifadenin Resûlullah'tan önce kullanılıp kullanılmadığı ortaya konulmuştur. Cevâmiu'l-kelim kabilinden olan rivayetlerin muhaddisler nezdindeki durumu tespit edilmiş, bunlarla birlikte cevâmiu'l-kelim özelliğine sahip rivayetlerin muhaddisler tarafından nasıl aktarıldığı irdelenmiştir. Ayrıca cevâmiu'l-kelim ile ilgili 20 literatür tespit edilip tanıtılmıştır. Cevâmiu'l-kelim özellikli hadisleri kaleme alan âlimlerin kimlikleri tespit edilip hangi alanda uzman oldukları ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu âlimlerin tespit edilen cevâmiu'l-kelim ile ilgili yazdıkları teliflerinin muhtevası incelenmiş, irdelenmiş ve hangi konuların daha çok ele alındığı açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Cevâmiu'l-kelim, Fesahat, Belağat, Literatür.

The Prophet's Laconism Feature and Related Literature

Abstract

Every person has his own style to express his feelings, thoughts and dreams. By this, a person represents himself and his mission. The Prophet also had a certain style to represent the mission he was sent for. The fact that the Messenger of Allah has grown up under the supervision of Allah has an important place in his using the words of laconism. It can also be said that the environment in which the Prophet was raised have had a major impact on his fluency and eloquent speech. In this study, the Prophet's fluency, eloquent speech and laconism is examined. It is revealed whether the term laconism was used before the Prophet. The status of the narratives of laconism in the eyes of *muhaddiths* is determined. In addition, how the narratives of laconism are conveyed by *muhaddiths* are examined and 20 books about laconism are introduced. The identities of the scholars who narrated the *hadiths* of laconism are determined and it is tried to put forward in which fields they were experts. The contents of the books written by these scholars about laconism are examined and the subjects which were discussed are revealed.

Keywords: *Hadith*, Laconism, Fluency, Eloquent, Literature.

خصائص جوامع الكلم النبوي ومصادرها

الخلاصة

لكل إنسان أسلوب محادثة ولغة له يُعلم شعوره وأفكاره وأحلامه وبه يُشخص نفسه ويظهر رسالته، وكذلك كان للنبي صلى الله عليه وسلم أسلوب معيّن لإظهار شأنه وما أرسل به، والمكانة المهمة في إلقائي النبي صلى الله عليه وسلم جوامع الكلم أنه نشأ تحت حراسة الله تعالى. وأيضاً يمكن أن نقول أن البيئة التي نشأ فيها الرسول صلى الله عليه وسلم كان لها تأثير كبير على بلاغته وفصاحته. وفي هذه الدراسة قد فُصح جوامع كلم نبينا صلى الله عليه وسلم مع فصاحته وبلاغته ويبيّن أن كلمة جوامع الكلم كان يستعمل قبل رسول الله صلى الله عليه وسلم أو لم يستعمل. وجلّت مرتبة بيان جوامع الكلم عند المحدثين وأيضاً بُحث وكشف كيف روى ونقل المحدثون الأحاديث بخصوص جوامع الكلم. وتجلّى عشرين رسالة عن جوامع الكلم ودُؤن. وظهرت ذاتية العلماء الذين كتبوا جوامع الكلم، وقُدّم تخصصهم، وقد بُحث محتوى حقوق التأليف والنشر التي كتبها هؤلاء العلماء حول الكشف عن جوامع الكلم وتجلّي أي مطالب نُوقشت أكثر الكلمات الدالة: حديث، جوامع الكلم، فصاحة، المصادر، طلاقة اللسان

Giriş

Cevâmiu'l-kelim kavramı Hz. Peygamber ile kullanılmaya başlanmış ve sonraki dönemlerden itibaren ulema tarafından incelenmeye tabi tutulmuştur. Allâh Resûlü (s.a.s) irat ettiği hutbelerinde ve konuşmalarında düşüncelerini açık seçik, hikmet dolu bir dille veciz kelimelerle ifade etmiştir. O, Allah'ın mesajını insanlara tebliğ ederken zaman ve mekânın durumunu dikkate alarak farklı üsluplar kullanmıştır. Cevâmiu'l-kelim olarak isimlendirilen bu üslûbu özellikle önemli mesajlar verirken söylemiştir.

Günümüzde Hz. Peygamber'in cevâmiu'l-kelim özelliğine dair birçok çalışma yapılmıştır. Ramazan Kazancı, *Hz. Peygamber'in Üslûbunda Cevâmiu'l-Kelim* adlı bir tebliğ sunmuştur.¹ Bu tebliğde üslup çeşitleri ele alınırken Hz. Peygamber'in cevâmiu'l-kelim özelliğine sahip hadisleri belli bir tasnife tabi tutularak incelenmiştir. Ahmet Uzun, hazırladığı yüksek lisans tezinde önce Buhâri ve *Sahih*'i hakkında genişçe bilgi vermiş, daha sonra cevâmiu'l-kelime mana olarak yakın ıstılahları incelemiş ve hadislerin cevâmiu'l-kelim niteliğine sahip olma kriterlerinden bahsetmiştir. En sonunda *Sahih*'te geçen cevâmiu'l-kelim özelliğine sahip hadisler tahlil edilmiştir.² Hediye Gültekin ise yüksek lisans tezinde kırk hadis türlerinden bahsetmiş ve cevâmiu'l-kelim niteliği ile ilgili genel bilgiler vermiştir. Daha sonra bu konuda eser telif etmiş olan Samakovlu'nun eserini tercüme ve tahlil etmiş, hadisleri tahriç etmiştir.³ Abdurrahman Ece bu konuda yazdığı makalesinde cevâmiu'l-kelim hakkında genel bilgiler vermiş ve söz konusu rivayeti tetkik etmiştir.⁴

Bu makalede, zikredilen çalışmalardan farklı olarak cevâmiu'l-kelim kavramı etraflıca ele alınmış, Hz. Peygamber'in cevâmiu'l-kelim özelliği, fesâhat ve belâğatı, hadis rivayetinde cevâmiu'l-kelim niteliği incelenmiştir. Daha sonra cevâmiu'l-kelim hakkında gerek ismen gerekse muhteva olarak ilgili literatür incelenmiş ve söz konusu eserler hakkında bilgiler verilmiştir. Bu tabirin ne

---

¹ Ramazan Kazancı, "Hz. Peygamber'in Üslûbunda Cevâmiu'l-Kelim", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*, (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001).

² Ahmet Uzun, *Sahih-i Buhari'deki Cevâmiu'l-Kelim Nitelikli Hadislerin Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

³ Hediye Gültekin, *Samakovlu Ahmed Keşefi Efendi'nin "Cevâmiu'l-Kelim Türü Kırk Hadis" Şerhi, Tercümesi, Tahriç ve Tahlili* (Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

⁴ Abdurrahman Ece, "Bana Cevâmiu'l-Kelim (Özlü Sözler) Verildi Hadisinin Tahlili", *Fatih Sultan Mehmet İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 13 (2019), 57-89.

zamandan itibaren kullanılmaya başlandığı tespit edilerek, ilgili literatürün tarihsel serüveni ortaya konulmuştur.

1. Cevâmiu'l-Kelim Kavramı

Cevâmi toplayan anlamındaki *câmi* ' , kelime de söz anlamındaki kelimenin çoğuludur.⁵ Özlü söz ve veciz kelam anlamına gelen Cevâmiu'l-kelim az sözle çok anlam ifade etme anlamlarını da içerir.⁶ Bu durum, Resûlullah'ın özelliklerinden biridir. Hiz. Peygamber, bir hadiste “*Bana cevâmiu'l-kelim bahşedildi*”⁷ veya yine bir hadisinde “*Ben cevâmiu'l-kelim ile gönderildim*”⁸ buyurmuştur.⁹

Yaptığımız tetkiklerde İslam öncesinde cevâmiu'l-kelim tabirinin başkaları hakkında kullanıldığına dair herhangi bir kayda rastlayabilmiş değiliz. Bu sebeple cevâmiu'l-kelim tabirinin ilk defa Resûlullah tarafından kendine has bir kullanım olarak ortaya çıktığını düşünüyüyoruz. Bununla birlikte, sonraki dönemlerde, cevâmiu'l-kelim kapsamına dâhil olan ve olmayan sözlerden ve bu tür sözler söyleyebilme niteliğine sahip kimselerden bahsedilmiştir. Mesela Ömer b. Abdilaziz cevâmiu'l-kelim'i bilmeyip kırık dökük konuşana hayret ederim¹⁰ sözleriyle, veciz konuşmayı ve sözdeki fazlalıkları terk etmeyi kastetmiş, bu ifadenin Peygamber dışında başkaları için de kullanılabileceğini ima etmiştir. Meşhur şair İbnü'l-Mu'tez'in (ö. 296/908) ‘cevâmiu'l-kelim verilen şairlerdendir’ denilerek methedilmesi benzer bir kullanımdır. Sonuç olarak cevâmiu'l-kelim için az sözle çok mana ifade eden özlü söz denilebilir. Bu kullanım ilk defa ve özel anlamda Hiz. Peygamber'e ait bir kullanım olarak başlamış, sonrasında nadiren de olsa başkaları için de kullanılmıştır.

2. Cevâmiu'l-Kelim Açısından Hadislerde Dil ve Üslup

⁵ İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-arab* (Beyrut: Dâru'l-sadr, ts), “cema” 8/53-54.

⁶ Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006), 62.

⁷ Müslim b. Haccac el-Kuşeyri, *Sahihu Müslim*, (Riyad: Daru's-Selam, 2000) “Mesâcid”, 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsted*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2008) 2/250, 268, 314, 412, 442, 501.

⁸ Buhârî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhârî*, nşr. Halil b. Me'mun (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1425/2004), “Cihâd”, 122; “Ta'bir”, 22; “İ'tisâm”, 1.

⁹ M. Yaşar Kandemir, “Cevâmiu'l-kelim” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV Yayınları, 1993), 7/440.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, Ebu's-Seâdât Mecduddin el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fi garibi'l-hadis ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire, Dâru lhyâi'l-kütübi'l-arabiyye, ts), 1/295.

2.1. Hz. Peygamber’de Dil ve Üslûp

İnsanların duygu ve düşüncelerini anlatmak için kendine özgü bir dili ve ifade yöntemi vardır. Kişi bu ifade gücüyle kendini temsil eder. Hz. Peygamber de gönderildiği davayı temsil etmek üzere kendine özgü bir dil ve üsluba sahip idi. Hz. Peygamber’in dil ve üslubu Arapçayı açık seçik kullanması yönüyle ortaya çıkar.

2.2. Hz. Peygamber’in Fesâhat ve Belâğatı

Hz. Peygamber’in açık ve seçik konuşması anlamak onun fasîhliğini be belîğ oluşunu anlamakla açığa çıkar. Fesâhat kelimesi sözlükte açık olmak ve ortaya çıkmak anlamlarına gelir.¹¹ Terim olarak da sözü, mâna ve maksadına uygun olarak ifade etmek diye tarif edilmiştir.¹²

“Belâğat” kelimesi ise sözlükte nihayete ermek ve ulaşmak anlamlarına gelir.¹³ Terim olarak ise fasih kelamla mukteza-i hale uygun konuşmak demektir.¹⁴ Fesâhat dilin lafızlarıyla ilgilidir. Belâğat ise konuşmadaki üslûbla ilgilidir.¹⁵

Hz. Peygamber’in dilinin ve üslûbunun oluşmasında yetiştiği çevre dikkat çeken ilk unsurlardandır. Resûlullah, Arap lehçelerinin en fasihine sahip olduğu söylenen Kureyş kabilesine mensuptur. Ayrıca çocukluğunu saf ve katıksız bir Arapça konuşan Benî Sa’d kabilesi arasında geçirmiştir.¹⁶

Hz. Peygamber’in fesâhat ve belâğatının en üst seviyede olması, onun bizzat Allah’ın terbiyesinde ve gözetimi altında bulunmasıyla irtibatlıdır. Hz. Peygamber’in *Rabbim beni terbiye etti ve benim terbiyemi güzel yaptı.*¹⁷ mealindeki hadisi de bu duruma dikkat çekmektedir. Hatta kendisine veciz söz söyleme niteliğinin Allah Teâla tarafından bahşedildiğini bildirmek üzere *Bana cevâmiu’l-kelim verildi* buyurmuştur.

¹¹ İbn Manzûr, “fesaha”, 2/544-545; Firûzâbâdi, Ebû Tâhir Mecduddin Muhammed b. Ya’kûb, *Besâiru zevi’t-temyiz fi letâifi’l-kitâbi’l-azîz* (Beyrut: el-Mektebetü’l-ilmîyye, ts), 299.

¹² Sadeddin Mes’ûd b. Ömer et-Taftazânî, *Muhtasarü’l-meânî* (Dimaşk, Dâru’l-fikr, 1411), 15.

¹³ İbn Manzûr, “belağa”, 8/419.

¹⁴ Taftazânî, *Muhtasarü’l-meânî*, 13.

¹⁵ Mustafa Öztürk, *Mevâlinin Hadis Rivâyetindeki Yeri* (İstanbul, Yedirenk, 2012), 398.

¹⁶ Ahmed Emîn, *Duha’l-İslâm* (Kahire: el-Mektebetü’n-nahda, ts), 2/247, 248.

¹⁷ Ebû’l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Suyûtî, *Tedribü’r-râvî fi şerhi Takrîbi’n-Nevevî* thk. Ahmed Ömer Haşim (Beyrut, y.y., 1417/1996), 1/12; Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *Feyzu’l-kadîr şerhu’l-Câmii’s-sağîr min ehâdisi’l-beşîri’n-nezîr* tsh. Ahmed Abdusselam (Beyrut, y.y., 1415/1994), 1/290, 291.

Ayrıca, nübüvvetle birlikte muhatap kılındığı vahiy, Resûlullah'ın söz dizimi ve edebî üslûbuna etki etmiştir. Kur'an'ın fasih ve belîğ olması ve insanları etkilemesi söz seçim ve diziminde ayrıca ifade akışında kendini gösterir. Bu itibarla vahiyle irtibat kuran, onu özümseyip insanlara açıklayan Hz. Peygamber'in, Kur'an'ın üslûbundan, söz söyleme tarzından ve söz diziminden bir anlamda onun fesâhat ve belâğatından etkilenmemesi mümkün değildir.

Resûlullah'ın hadislerindeki belâğatı Kur'an ile insanların konuştukları dil arasında bir seviyede olduğunu dile getirenler olmuştur. Nitekim Mustafa Sâdık er-Râfî'î, Hz. Peygamber'in hadislerindeki belâğatı, Kur'an ile diğer insanların sözleri arasında bir yerdedir demiştir. Ona göre, Hz. Peygamber vahiy alması itibariyle, Kur'an'ın belâğatından etkilenmiştir ve Kur'an'daki belâğat hadislerine de yansımıştır. Ancak hadislerdeki belâğat, Kur'an'ın icâzının insan gücü sınırında olan kısmından ibarettir. Onun sözleri insanların sözlerinin bir derece üstüneyken Kur'an'dan da aşağıda bir derecededir.¹⁸ Bu bakımdan Hz. Peygamber'in belâğatı, bazen Kur'an'ın söz ve ifade özelliklerini yansıtırken, bazen de bir insan olması hasebiyle, beyân gücü daha mütevâzı düzeylerde kalmıştır.

Hz. Peygamber'in davet, tebliğ, talim ve beyân gibi görevleri genellikle anlatıma dayalıdır. Bu sebeple o, bu vazifelerini tam manasıyla ifa etmek için dilin bütün anlatım yöntemlerini kullanmıştır. Hz. Peygamber (sav) söyleyeceklerini yeri geldiğinde açıkça ve sade bir üslupla yeri geldiğinde ise Arap dilinin bütün sanatsal ifadelerini kullanarak ifade edebilmiştir.¹⁹ Hz. Peygamber kişilere, topluma, elçilere ve yöneticilere hitap ettiği zaman herkesin seviyesine uygun konuşmuştur. Mesela o, devlet yöneticilerine gönderdiği mektuplarda, onların durumlarına uygun bir dil kullanmıştır. Fars Kisrâ'sına gönderdiği mektupta sade bir üslûp kullanmış, Arab kabilelerinden Ebâhil kabilesi başkanına gönderdiği mektupta, Arapçayı bilmeleri ve belâğat yönlerinin olmaları nedeniyle daha belâğatlı ifadeler kullanmıştır.²⁰ Ebu Dâvûd (ö. 275/889) İslâm'ın özünün ve temel ilkelerinin dört hadisın anlamı içerisinde mündemiç olduğunu ifade eden sözleri, hadislerdeki belâğat ve fesâhat özelliğini ortaya

---

¹⁸ Mustafa Sadık er-Râfî'î, *Târîhu âdâbi'l-Arab* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1394/1974), 377.

¹⁹ Muhammed b. Lutfî es-Sabbâğ, *et-Tasvîru'l-fennî fi'l-hadîsi'n-nebevî* (Beyrut, Mektebetü'l-İslamiyye, 1409/1988), 86.

²⁰ er-Râfî'î, *Târîhu âdâbi'l-Arab*, 2/160.

koymaktadır.²¹ Bu durum, sadece bir-iki rivâyetle de sınırlı değildir. Câhız (ö. 225/868) da Hz. Peygamber'in söz söylediğinde durum ve şarta göre gerekli durumda uzatabildiğini gerekli durumda da daha az lafızlarla daha çok mana ifade eden kelimeler kullandığını söyler. Aynı zamanda o, Resûlullah'ın sözlerini, "Allah tarafından teyit edilmiş, heybetle tatlılığı, özlü ifade ile güzel anlatımı ihtiva eden kabule şayan sözler" olarak anlatır.²² Mâverdi (ö. 450/1058) de, hadislerin başkalarının cümleleriyle karıştığında o hadislerin dil ve üslup özelliğine bakılarak başkalarının sözlerinin Hz. Peygamber'in sözlerinden arındırılabilceğini söyler. Zira hak ile batıl asla karışmaz der.²³ Aynı zamanda Hz. Peygamber'in üslûbu hakkında bilgi veren kaynaklar, onun hızlı konuşmadığını, açık-seçik konuştuğunu, öyle ki kelimelerinin sayılabileceğini, dolayısıyla huzurundaki kimsenin sözlerini bu sebeple kolaylıkla öğrenebileceğini belirtmektedirler. Netice itibariyle, Resûlullah'ın Arapçayı kullanma konusunda hem çevre olarak hem de ilâhî anlamda özel bir ayrıcalığa sahip olduğunu söyleyebiliriz.

3. Hz. Peygamber'in Cevâmiu'l-Kelim Özelliği

Hz. Peygamber, sadece kendisine verilen hususiyetleri zikrettiği bir hadisinde şöyle buyurmuştur: *Ben cevâmiu'l-kelim ile gönderildim. Aynı zamanda (bir aylık mesafedeki düşmanların gönüllerine) korku salmak suretiyle yardım olundum. Bir de ben uyuduğum sırada bana yerdeki hazinelerin anahtarları getirildi de benim iki avcumun içine konuldu.*²⁴

Yukarıda da ifade edildiği üzere cevâmiu'l-kelim, az lafızla çok mana ifade eden sözlere denir. Hadisteki cevâmiu'l-kelim ifadesiyle Kur'ân-ı Kerim kast edildiği söylenmiştir.²⁵ Bu konuda farklı görüşler de mevcuttur. Mesela Herevî

²¹ Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Şihâbüddin el-Bağdadî İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem fi şerhi hamsine hadîsen min cevâmiu'l-kelim*, thk. Şuayb el-Arnaût, İbrahim Baces (Beyrut, y.y., 1419/1999), 1/26.

²² Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn* (Kahire: y.y., 1367/1948), 2/16, 17.

²³ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdi, *A'lâmü'n-nübüvve*, thk. Muhammed el-Mu'tasim (Beyrut: y.y., 1407/1987), 298.

²⁴ Buhârî, "Ta'bir", 22, "İ'tisâm", 1, "Cihad", 122; Müslim, "Mesâcid", 5, 7,8, "Eşribe", 71.

²⁵ Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Abdulaziz b. Abdillâh b. Bâz (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1379/1959), 2/360.

cevâmiu'l-kelim ile Kur'ân'ın kastedildiğini belirtirken²⁶, Buhârî²⁷, İbnüt-Tîn²⁸, Nevevî²⁹, Kastallânî³⁰ ve İbn Hacer³¹ bununla öncelikle Kur'ân'ın, sonra da bir kısım hadislerin kastedildiği görüşündedirler. Diğer taraftan İbn Şihâb ez-Zühri, el-Hattâbi, Cürcânî ve Aynî gibi âlimler bu tabirin özellikle bazı hadislerle şamil olduğunu söylemektedirler.³²

Hz. Peygamber, fesâhat ve belâğat sahibi olması nedeniyle kelimelerin anlamlarının künhünü bilebilmekte ve önceki milletlere verilen kitaplarda bulunan konuları hikmetli kelimelerle çok boyutlu anlam kazanacak bir dille ifade edebilmekteydi. Mesela cevâmiu'l-kelim'den olan *Ameller ancak niyetlere göredir*³³ hadisi, bazı âlimlere göre dinin yarısına, bazılarına göre ise İslâm'ın üçte birine veya dörtte birine şâmilidir. Bu hadisten Abdurrahman b. Mehdî otuz, Şâfîî ise yetmiş konunun çıktığını beyan etmiştir.³⁴ Ayrıca, *Ameller niyetlere göredir* hadisinin, *Sahîh-i Buhârî*'nin on bir³⁵ yerinde tekrar edilmesi de muhtevastaki bu zenginliğin tabii bir sonucudur.

Hz. Peygamber'e verilen cevâmiu'l-kelimi tasavvuf ehli kendince yorumlamıştır. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) Allah Teâlâ'nın eşyanın isimlerini Hz. Âdem'e öğretmesinin anlamını açıklarken Hz. Âdem'e eşyanın sadece isimlerinin öğretildiğini, ancak Allah Rasûl'ne eşyanın künhüne vakıf olma hususiyetinin verildiğini ifade etmişlerdir.³⁶ İbnü'l-Arabî'ye göre bütün peygamberler bir kelimedir ve hakikatleri diğer peygamberlerden farklıdır. Bu kelimelerin tamamı ise Resûlullah'a verilmiştir. Hz. Peygamber'in bu özelliğine *Hakikat-ı Muhammediyye ve Kelime-i Muhammediyye* denilir. İşte İbnü'l-

²⁶ Bedrüddin Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beirut: Dâru'l-fikr, 1426/2005), 25/24; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 24/251; Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 54.

²⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 12/401; Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmed Kastallânî, *İrşadü's-sari li-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beirut: Daru'l-Fikr, 1410/1990), 10/299; İsmail Lutfî Çakan, *Müslüman Kimliği* (İstanbul: Nesil yayımları, 2003), 77.

²⁸ Ahmed Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi* (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1973), 3/1541.

²⁹ İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, 1/7.

³⁰ Kastallânî, *İrşadü's-sari*, 10/299-300.

³¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 13/247.

³² Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rifât* (Beirut, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1983), 76; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 25/24.

³³ Buhârî, "Bed'u'l-vahy", 1; "İmân", 41; "İtk", 6; "Nikâh", 5; "Nüzûr", 23; "Hiyel", 1; "Talâk", 11; "Menâkıbü'l-ensâr", 45; "Eymân", 23; Müslim, "İmâre", 155.

³⁴ Kandemir, "Cevâmiu'l-kelim", 7/440.

³⁵ Buhârî, "Bed'u'l-vahy", 1; "İmân", 41; "İtk", 6; "Nikâh", 5; "Nüzûr", 23; "Hiyel", 1; "Talâk", 11; "Menâkıb", 3685; "Menâkıbü'l-ensâr", 45; "Eymân", 23.

³⁶ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, thk. Osman Yahyâ (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1985/1405), 2/171.

Arabî'ye göre hakikate ermiş ârifler cevâmiu'l-kelim özelliğine ulaşabilirler.³⁷

4. Cevâmiu'l-Kelim Hadislerinin Rivâyet Özelliği

Cevâmiu'l-kelim hadislerinin rivâyet özelliği ifadesiyle, bu tür hadislerin lafız olarak mı ya da mana olarak mı rivayet edildiğini konu etmekteyiz. Muhaddislere göre manen rivayet caiz olduğu için rivayetler genellikle manayla rivayet edilmişlerdir. Ancak mana ile rivayetin caiz olabilmesi için de belirli şartlara riayet edilmesi gerekir.³⁸ Bu şartlardan biri de hadisin cevâmiu'l-kelim olmamasıdır. Yani cevâmiu'l-kelim türündeki hadisler lafzen rivayet edilmelidir.³⁹ Teorik olarak böyle bir şart usul kitaplarında geçmekle birlikte, bu durumun pratikte geçerliliğini ne kadar koruduğu da merak konusudur. Dolayısıyla, burada hadislerin lafzen ve manen rivayeti bağlamında, söz konusu merakın giderilmesine yönelik bir incelemeyi amaçlamaktayız.

4.1. Lafzen Rivâyet

İslâm'ın Kur'ân'dan, sonraki ikinci kaynağının sünnet olduğu kabul edilir. Bunun için hadislerin, Hz. Peygamber'den işitildiği gibi aynı lafızlarla nakledilmeleri gerekir. Hz. Peygamber bu konuda şöyle buyurmuştur: *Bizden bir hadis öğrenip de öğrendiği gibi başkalarına ulaştırmanın Allah yüzünü ağartsın.*⁴⁰ Bu, hadislerin lafzan rivâyet edilmesinin önceliğine işarettir. Zira Hz. Peygamber'in tahiyat duasını öğretirken bu duada *resûl* ifadesini kullanan el-Berâ b. Âzib'e *nebi* kelimesini kullanmasını söylemiştir.⁴¹

Hz. Peygamber'in hadislerini bize ulaştıran sahabe hadislerin lafızlarını mümkün olduğunca değiştirmiyorlardı. Sahabenin çoğunluğu hadisin Hz. Peygamber'den işitildiği gibi rivayet edilmesinin gerekli olduğunu düşünüyorlardı. İbn Ömer, *Münafiğın örneği, iki koyun sürüsü arasında kalan koyunun örneği gibidir* hadisindeki bir kelimeyi anlamı bozmayacak bir şekilde *kemeseli'ş-şati'r-râbidati* diyerek nakleden birine kızmış ve şöyle demiştir:

³⁷ Abdürrâzık Mahmûd, *el-Mu'cemü 's-sufti* (Cidde, Dâru Mâcid Asîri, 2004/1425), 274.

³⁸ Abdullah Hikmet Atan, *Mana ile Hadis Rivayeti* (İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 1999), 55-56.

³⁹ Muhammed Cemâleddin el-Kâsimî, *Kavâidu't-tahdis min fûnûni mustalahi'l-hadis*, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr (Beyrut, y.y., 1407/1987), 232; Ebû Zehv, M. Muhammed, *el-Hadis ve'l-muhaddisûn* (Beyrut, y.y., 1404/1984), 204; Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 220.

⁴⁰ Ebu Ali Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Riyad, Mektebetü'l-Meârif, ts), "İlim", 7.

⁴¹ Buhari, "Vudu", 75; Müslim, "Zikir", 56; Tirmizî, "Dua", 16.

Yazıklar olsun sana! Allah Resulü'ne yalan isnad etme.⁴² Yine İbn Ömer, İslâm'ın beş esasını nakleden bir başkasına, Ramazan orucunu sona almasını ifade etmiş ve Hiz. Peygamber'den nasıl işitmişse o şekilde nakletmesini söylemiştir.⁴³

Bu misaller, en azından bazı sahâbilerin hadislerin lafzen nakledilmesini önemsemediğini gösterir. Sonraki nesiller olan tabiin ve tebe-i tabiin dönemlerinde de bazı muhaddisler hadislerin lafzen rivayet edilmesi gerektiği görüştüdedirler. Kâsım b. Muhammed, İbn Sîrîn, İbrahim b. Meysere, İbn Mehdî, Recâ b. Hayve, İbn Uyeyne, Abdu'l-Vâris bunlardandır. Lafzen rivayet konusunda zikredilen muhaddisler Hiz. Peygamberin yukarıda da naklettiğimiz *işittiği gibi rivayet eden* hadisini delil olarak zikretmişlerdir.⁴⁴ Bu hadislerin lafzen rivayet edilmesinin gerekli ve şart olduğunu ileri sürenlerin delilidir.

Hiz. Peygamber, kendi dönemindeki insanlar içinde en belîğ konuşanı ve cevâmiu'l-kelim özelliğinin sahibi olduğu için nakledilen hadislerinin, mana ile rivayet edilmesini zorlaştırır ve farklı lafızlarla nakledildiği takdirde anlamın bozulması sonucunu doğurabilirdi. Zira daha önce naklettiğimiz hadisin devamında *olabilir ki, içinde fikh hâmil olan kimseler, (işittikleri hadisleri) kendilerinden daha fakih bir kimseye ulaştırırlar* ifadesi yer alır. Bu durum rivayetlerin manalarının farklı şekillerde algılanabileceğini gösteren bir delildir.

4.2. Manen Rivayet

Manen rivayet, bir hadisin Hiz. Peygamber'in kullandığı ifadelerin aynı anlamlara gelen başka kelimelerle değiştirilerek veya genel manası nakledilerek rivayet edilmesidir. Hadisin aynen hatırlanamaması durumunda yapılması caiz görülen manen rivayette mananın bozulmaması gereklidir. Dolayısıyla mana ile rivayet sadece ehil kimseler tarafından yapılması gereken bir uygulamadır.⁴⁵

Beyhakî'nin (ö. 458/1066) şöyle söylediği nakledilir: Zührî'ye, hadiste takdim ve tehir yapmanın hükmünü sorduk, dedi ki: Bu Kur'ân'da bile caizdir⁴⁶

⁴² Müslim, "Münâfikîn", 17.; Ebu Abdırrahman Ahmed b. Şu'ayb b. Ali en-Nesâi, *Sünenü'n-Nesai* (Riyad: Mektebetü'l-Ma'arif, ts), "İmân", 31.

⁴³ Ebü Bekir Ahmed b. Ali Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, thk. Ahmed Ömer Haşim (Beyrut: y.y., 1406/1986), 173.

⁴⁴ Hatib, *el-Kifâye*, 173; Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 219.

⁴⁵ Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, "Rivayet bi'l-Ma'na" 261; İbrahim Bayraktar, *Edebi ve İlmî Açıdan Hadis* (İzmir, Işık yayınları, 1993), 41.

⁴⁶ Yani açıklama ve yorum yapıldığında caizdir, okurken ve aktarıırken değil. Bazen okuma ve aktarma esnasında da takdim tehir olabilir. Ancak bu, surenin bir bölümü için söz konusudur. Mesela, Kehf suresinin ortasından başlayıp okur, sonra da isterse baştan başlayıp devam eder.

hadiste niye caiz olmasın? Manayı tam ifade etmişsen, haramı helâl, helâli de haram kılmamışsan, bunda bir sakınca yoktur. Vekî'in de şöyle dediği nakledilmiştir: Manayla aktarmaya izin verilmemiş olsaydı, insanlar helak olurdu. Hz. Peygamber'in sözlerini unutma durumunda mana ile aktarmayı selef bilginlerinin çoğunluğu caiz görmüştür.⁴⁷

Ancak manen rivâyet bazı şartlarla caizdir. Bu şartlarda hadisin lafzıyla amel edilmemesi, cevâmiu'l-kelîm olmaması, eş anlamlı kelimenin kullanılmış olması, ravinin hadisi tam anlamıyla anlamış olması, Arapçayı bilmesi, lafızları bilmesi ve ezberlemesi, mana ile nakleden kişinin sahâbî olması, mana ile rivayet ettiğini açıklaması gibi bazı şartlar ileri sürülmüştür.⁴⁸

Bunları bilen âlim bir râvinin, manen rivâyet etmesi, ulemanın çoğunluğuna göre caizdir. Bu türlü ihtilaflar hadislerin kitaplarda yer almasından önceki zamanlara mahsustur. Hadisler kitaplara yazıldıktan sonra, onların lafızlarını değiştirmek doğru değildir. Görüldüğü üzere mana ile hadis rivayetinin şartlarından biri de nakledilen hadislerin cevâmiu'l-kelîm cinsinden olmamasıdır. Hadislerin tamamında cevâmiu'l-kelîm niteliğini var sayan bazı âlimler, bu özelliği mâna ile hadis rivâyetine engel olarak görmüşler ve hadisler başka bir ibare ile nakledildiğinde noksan ve ziyadeden emin olunamayacağını iddia etmişlerdir.⁴⁹ Cemâleddin el-Kâsimî (ö. 1332/1914) de mana ile rivayet edilen hadislerin cevâmiu'l-kelîm türünden olmaması gerektiğini belirtmiştir.⁵⁰ Buna göre rivâyet edilen hadis cevâmiu'l-kelîm türünden olmazsa mana ile rivayet edilebilir. Zira hadis cevâmiu'l-kelîm olmazsa mana dikkate alınır lafız dikkate alınmaz.⁵¹

Hadis rivayetinde mana ile rivayete caiz diyen âlimler hadisin cevâmiu'l-kelîm olmaması üzerinde çokça durmuşlardır. Zira manaya rivayet eden ravi bu tür bir hadisin tüm manalarına vakıf olamayabilir. Âlimlerin bu konudaki titizlikleri hadisin doğru nakledilmesi ve doğru anlaşılması gayesine matuftur. Cevâmiu'l-kelîm türünden olan hadislerin, anlamları kapalı câmi' kelimelerini

⁴⁷ Ebû Zehv, *el-Hadis ve'l-muhaddisîn*, 203-204.

⁴⁸ Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûri İbnu's-Salâh., *Ulümü'l-hadis*, thk. Nureddin İtr (Beyrut, y.y., 1401/1981), 105; Kâsimî, *Kavâidu't-tahdis*, 232; Nureddin İtr, *Menhecü'n-nakd fi ulümü'l-hadis* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1981), 228, 230.

⁴⁹ Atan, *Mana ile Hadis Rivayeti*, 151.

⁵⁰ Kâsimî, *Kavâidu't-tahdis*, 232.

⁵¹ Suyûtî, *Tedribü'r-râvi*, 2/102.

(الكلمة الجامعة غامضة المعنى) mâna ile rivâyet ederken doğru olarak ifade etmede birtakım problemlerle karşılaşılabilir. Kimi Hanefî usulcülere göre ravinin hem dile hem de fikha vâkıf olması onun bütün rivayetlerinde cevâmiu'l-kelim bir hadisi de manayla rivayet etmesini sağlayabilir. Ancak Pezdevî (ö. 482/ 1089) gibi bazı âlimler cevâmiu'l-kelim türü hadislerde manayla rivayet edilmesinin sakıncalarını belirtmişlerdir.⁵² Buna göre cevâmiu'l-kelim niteliğinde olan hadisleri mana ile rivâyet etmek caiz değildir.

Muhaddisler hadis rivâyet ettikleri zaman, cevâmiu'l-kelim kabilinden olan hadisleri, takdim tehirle lafızları değiştirerek rivâyet etmişlerdir. Örnek olarak Hz. Peygamber bir hadis-i şerîfte şöyle buyurmuştur: (الخارج بالضمان): *Menfaat, sorumluluğu üstlenme karşılığıdır.*⁵³ Bu hadisi aynı muhtevâ ile mâna rivâyetiyle (قضى رسول الله صلى الله عليه وسلم: أن خارج العبد بضمانه) *Hz. Peygamber, kulun menfaat sorumluluğu üstlenilmesi karşılığında olacağına hükmetti,*⁵⁴ şeklinde söylenmesinden, muhaddislerin cevâmiu'l-kelim türünden olan hadisleri naklettiklerinde lafza önem vermediklerini görmek mümkündür. Başka bir meşhur hadiste Resûlullah şöyle buyurmuş: (إنما الأعمال بالنيات) *Ameller ancak niyetlere göredir*⁵⁵ Başka bir tarikle ise, (إنَّ الأعمال بالنية)⁵⁶ bir rivayette (الأعمال بالنية)⁵⁷ gibi farklı farklı lafızlarla gelmiştir. Yine başka bir hadiste zikredilen Tahiyât Duası bu kabildendir. Bu duayı Hz. Peygamber bir sûre gibi sahâbeye öğretmiş ancak bu duada bile farklı bölgelerde veya mezheplerde farklı lafızlarla rivayet edilmiştir. Hasılı, her ne kadar usûl ilminde cevâmiu'l-kelim kabilinden olan hadisleri mana ile rivâyet etmenin caiz olmadığı şart koşulmuş ise de bu duruma pratikte tam olarak uyulmadığı görülmektedir.

5. Cevâmiu'l-Kelim Literatürü

Cevâmiu'l-kelim kabilinden olan hadisler hadis kaynaklarında dağınık bir şekilde bulunmaktadır. Âlimler cevâmiu'l-kelim niteliğinde olan hadisleri toplayarak eserler kaleme almışlardır. Bu bölümde Salâhaddin el-Müneccid'in

⁵² Atan, *Mana ile Hadis Rivayeti*, 151-152.

⁵³ Tirmizî, "Buyû", 53; Nesâî, "Buyû", 15.

⁵⁴ Nesâî, "Buyû", 15; Ahmed, *Müsned*, VI, 208, 237.

⁵⁵ Buhârî, "Nüzûr", 23; "Hiyel", 1; Müslim, "İmâre", 155; Tirmizî; "Fedâilu'l-cihâd", 16; Nesâî, "Tahâret", 59; "Talâk", 24.

⁵⁶ Buhârî, "Bed'u'l-vahy", 1, "İmân", 41.

⁵⁷ Ahmed, *el-Müsned*, 1/25, 43.

“*Mu‘cemu mâ ullife ‘an rasûlillâh*” isimli kitabında “cevâmiu’l-kelim” başlığı altında zikrettiği on yedi eseri ve buna ilâve olarak tespit ettiğimiz üç eserle (Bunlar: İbn Receb’in, *Câmiu’l-ulûm ve’l-hikem*’i, Rızaeddin’in, *Cevâmiu’l-kelim*’i ve *şerhi*, et-Ticâni’nin, *Cevâmiu’l-kelim*’i) birlikte toplam yirmi bir eseri tanıtacağız. Bu eserler cevamiu’l-kelim isimli eserler ve muhtevası cevamiu’l-kelim olan eserler diye iki ana başlık altında incelenecektir. Burada sözü uzatmamak için müelliflerin hayatları ele alınmayacak sadece eserleri üzerinde durulacaktır.

5.1. Cevâmiu’l-Kelim İsimli Eserler

5.1.1. İbnü’s Sünnî’nin (ö. 364/975) el-İcâz ve’l-cevâmiu’l-kelim’i

Müellif’in *el-İcâz ve’l-cevâmiu’l-kelim* isimli eseri birçok kaynakta zikredilmekle birlikte⁵⁸ onun günümüze gelip gelmediği hakkında herhangi bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz.

5.1.2. Kaffâl eş-Şâî’nin (ö. 365/976) Cevâmi’ul-kelim’i

Tam ismi *Cevâmiu’l-kelim fi’l-hadis mine’l-mevâ’iz ve’l-hikem* olan eser, genel olarak itikat, ibadet ve ahlâk konularını ihtiva etmektedir. Her konuya ayetlerle başlayan müellif eserine 200 kadar hadis almış ve hadislerin kaynaklarını da belirtmiştir. Mesela *Kütüb-i sitte* ve *Beyhakî* gibi muteber eserleri hadislerin kaynağı olarak göstermiştir. Bunun yanında konuların anlaşılması sadedinden Selef âlimlerinin hikmetli sözlerine bolca yer vermiştir. Eser, Hacı Selim Ağa kütüphanesinde, 481 numarada kayıtlıdır. Eserin yazma nüshası 149 varaktan oluşmaktadır.

5.1.3. İbn Arabiyye’nin (ö. 659/1260) Cevâmiu’l-kelim’i

Müellif’in *Cevâmiu’l-kelim nebeviye* isimli eseri birçok kaynaklarda zikredilmektedir.⁵⁹ Ancak eser hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiştir.

5.1.4. İbn Teymiyye’nin (ö. 728/1328) Cevâmiu’l-kelimi’t-tayyib’i

⁵⁸ İbn Receb, *Câmiu’l-ulûm ve’l-hikem*, 1/9; Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Kesfu’z-zûmân an esâmi’l-kütübi ve’l-fünûn*, tsh. Muallim Rıfat-Şerafettin Yaltkaya (İstanbul: 1360/1941), 1/205; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn* (Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-arabi, ts), 2/80.

⁵⁹ Ticâni, Selahaddin, *Cevâmi’u’l-Kelim min ehadis-i seyidi’l-Arab ve’l-Acem* (Mısır: y.y., 1999), 375-376; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, 6/261.

İbn Teymiye'nin *Cevâmiu'l-Kelimi't-Tayyib* isimli eseri günümüzde *el-Kelimi't-tayyib min ezkâri'n-nebî* adıyla farklı tahkiklerle basılmış bulunmaktadır. *el-Kelimi't-Tayyib* Nevevî'nin *el-Ezkâr*'ının kısaltılmış şeklidir. Kitabın kayıp olan kısımlarının tespit edilmesinde *el-Ezkâr* önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca bu esere İbn Teymiye'nin öğrencisi olan İbnü'l-Kayyim tarafından *el-Vâbilü's-Sayyib* adıyla bir şerh yazılmıştır. Bu şerhin *el-Kelimi't-Tayyib'in* eksik kısımlarının tamamlanmasında son derece önemlidir.

Müellif eserinde kısa, veciz hadisleri toplamıştır. Kitap, günlük hayatta yapılması tavsiye edilen dua ve zikirlerle ilgili rivayetleri içermektedir. 253 hadisten meydana gelen eser,

ألا أتيتكم بخير أعمالكم (Sizlere amellerin en iyisini haber vereyim mi?) hadisiyle başlayıp, نِعْمَ الْبَيْتَ الْحَمَامَ يَدْخُلُهُ الْمُسْلِمُ (Müslüman'ın girdiği hamam, ne güzel yerdir) hadisiyle son bulmaktadır. Muhakkikin tesbitine göre kitapta, 160 sahih, 36 hasen, 46 zayıf, 7 aşırı zayıf ve 4 de mevzu hadis bulunmaktadır.

5.1.5. İbn Receb'in (ö. 795/1393) Câmîu'l-ulûm ve'l-hikem'i

İbn Receb'in *Câmîu'l-ulûm ve'l-hikem fi şerhi hamsine hadisen min cevâmiu'l-kelim* isimli eseri Nevevî'nin *el-Erbaûn*'una sekiz hadis ekleyerek yazdığı şerhtir. Müellif mukaddimesinde, söz konusu eserini, talebelerinin isteği üzerine Cevâmiu'l-kelim kabilinden olan hadisleri bir araya getirerek tamamladığını söylemektedir.⁶⁰

Eser, Nevevî'nin aldığı إنما الأعمال بالنيات (Niyetler amellere göre) hadisiyle başlayıp, Hz. Peygamberin لا يزال لسانك رطبا من ذكر الله (Dilin Allah'ın zikriyle devamlı yaş olsun) hadisiyle son bulmaktadır. Eserdeki hadisler, Kur'an ayetleri, benzer rivayetler ve selef âlimlerinin görüşleriyle şerh edilmiştir. İbn Receb, açıklamalarını desteklemek için şiirler zikretmiştir.

Bununla birlikte, eserde hadislerin sıhhat derecesi ve benzer rivayetler tartışılmıştır. Aynı zamanda, hadislerle ilgili fikhî hükümler de zikredilmektedir. Günümüze ulaşan eserin çeşitli neşirleri yapılmıştır.

5.1.6. Kavukcî'nin (ö. 1305/1888) Elfu hadîsin min cevâmi'i kelim'i

⁶⁰ İbn Receb, *Câmîu'l-ulûm ve'l-hikem*, 1/9.

Müellifin eserinin ismi, *Elfu hadîsin min cevâmi'i kelim* adlı eserinde *Tenvîrû'l-kulûb ve 'l-ebâr min ehâdisi 'l-Mustafa 'l-muhtâr*' dır. Bu eserde 1000 hadisi hece tertibine göre sıralamış ve 1000 sahabî ise bazı âlimler ve velilerin kısa tabakâtını yazmıştır.⁶¹

5.1.7. Rızâeddîn'in (ö. 1859/1936) *Cevamiu'l-kelim*'i ve şerh'i

Müellif eserini rüşdiye mekteplerindeki çocukların hem ahlakî gelişimleri hem de Arapçalarının gelişmesi için Suyûtî'nin *el-Câmiu's-sağir*'inden seçmiştir. Eser Kazan'da 1326'da basılmıştır.

Alfabetik olarak tertip edilen risalede toplam 317 hadis bulunmaktadır. Kitaba en uygun isim olarak *Cevâmiu'l-kelim* adını verdiğini, lafız ve harekelerin tespitinde sözlüklere müracaat ettiğini belirtmektedir. Müellif eserine niyetinin salih olduğunu göstermek için *إنما الأعمال بالنيات* (Ameller niyetlere göredir) hadisi ile başlayarak, *يهرم ابن ادم ويشب منه اثنتان الحرص على المال والحرص على العمر*, hadisiyle bitirmiştir. Genellikle kısa hadisleri bir araya getirmiştir.

Yukarıda Rızâeddin b. Fahreddin'in *Cevâmiu'l-kelim* isimli bir risale yazmasının hem Arapçaya başlayan talebelere ders kitabı, hem de ahlakî açıdan onlara faydalı olması gibi sebeplere dayandığını zikretmiştik. O, daha sonra bu hadislerin tercüme ve şerh edilmesi gerektiğinin farkına vararak, bu şerhi yazdığını kaydetmektedir.⁶² Orenburg'ta 1916 yılında basılan eser, 1996'da Kazan'da yeniden neşredilmiştir.

Eser'in girişinde, her Müslüman'ın ilim öğrenmesi ve Hz. Peygamber'i tanınması gereğinden bahsedilmiştir. Rızâeddin b. Fahreddin, Hz. Peygamber'den sahih senetlerle nakledilen hadislerin ümmet için "düsturu'l-amel" olması gereken "kaideler" ve de dünya ve ahiret saadetine eriştiren yollar olduğunu belirtir.

Rızâeddin b. Fahreddin, eserini yazarken muteber şerhleri kullandığını ve ahlak ve sosyal konulardaki hadisleri harfen değil muhtevasını gözeterek tercüme

⁶¹ Abdülkadir Şenel, "Kâvukî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/72.

⁶² Rızâeddin b. Fahreddin, *Cevami'u'l-kelim şerhi* (Kazan: Kitab Neşriyatı, 1913), 5.

ettiğini belirtmiştir. Mesela bir hadiste geçen *kölelerimiz*⁶³ ifadesini güncelleştirerek *hadimlerimiz* şeklinde çevirmiştir.

Müellif eserin son kısmında, zikrettiği bazı hadisleri *et-Terđib ve 't-terhib*, *Mesâbihu's-sünne* ve *el-Câmiu's-sağır* adlı eserlerden naklettiğini belirtir. Ama bu tür hadislerin az olduğunu, hadislerin çoğunun birincil kaynaklardan nakledildiğini söylemektedir.

5.1.8. et-Ticâni'nin, Cevamiu'l-kelim'i

Muâsır âlimlerden Tunuslu Salâhuddîn et-Ticâni, tam ismi *Cevâmiu'l-kelim min ehâdisi'l-seyyidi'l-arab ve'l-acem* olan eserinin mukaddimesinde şöyle der: *Hiz. Peygamberin cevâmiu'l-kelim kabilinden olan 3000 hadisini bir araya getirdim. Bu hadislerin hiçbiri yedi kelimeyi aşmamaktadır. Bununla birlikte, hasen derecesinde hadislerin yanında zayıf hadisler de bulunmamaktadır. Öğrencilere kolaylık bakımından alfabetik olarak düzenlenmiştir.*

Müellif esere cevâmiu'l-kelim kabilinden olan hadisleri toplarken, hadislerin sadece kısa olmasını dikkate almıştır. Eserde Hiz. Peygamberin fiili hadisleri de çok miktarda bulunmaktadır. Örnek olarak şu hadisi zikredebiliriz: كان يحنجم (Hiz. Peygamber kan aldırdı) Bu gibi örnekler çoktur. Çalışmamızın birinci bölümünde, cevâmiu'l-kelimi anlatırken, ona Hiz. Peygamberin kısa, veciz ve çok mana ifade eden sözleri diye tarif etmiştik. Bu tarife göre hadislerin kavli olması gerekmektedir.

429 sayfadan oluşan eserin son kısmında hadis usûlü konularına yer verilmiştir. Eser *إئتوا الدعوة إذا دعيتهم* (Davet edildiğinizde icabet edin) hadisi ile başlayıp *اليمين الفاجرة تذهب المال* (Yalan yemin malı yok eder) hadisiyle son bulmaktadır.

5.2. Muhtevası Cevâmiu'l-Kelim Olan Eserler

5.2.1. İbn Düreyd'in (ö. 321/933) el-Muctenâ'sı

İbn Düreyd, eserinin mukaddimesinde; *şiirleri, güzel manaları, hikmetli sözleri ve seçilmiş hadisleri içeren bu kitabın ismini Müctena diye adlandırdık*

---

⁶³ Buhârî, "İman", 22; Müslim, "İman", 40.

diyerek, önceki alimlerin şu sözünü nakleder: *eğer söyleyeceklerini veciz olarak ifade edersen, bu daha tesirli olur.*⁶⁴

İbn Düreyd, *el-Müctenâ*'sına daha çok ahlak konuları ihtiva eden cevâmiu'l-kelim nitelikli hadisleri almıştır. Zaten bu türün ilk örneğini bu eseriyle İbn Düreyd ortaya koymuştur. Şu hadisleri örnek olarak zikredebiliriz:

Eser, لا يتطحن فيها عزان (iki dişi keçi bir-biriyle toslaşmaz) hadisiyle başlayıp, يا أيها الذي قد غره الأمل (Ey emeli aldatan kimse) şiiri ile son bulmaktadır. Müellif, önce hadisleri zikredip, sonra da açıklamasını yapar. İbn Düreyd'in *el-Muctena*'sını Ebü'l-Yümn el-Kindî nakletmiştir. Eserde, cevâmiu'l-kelim hadisler başta olmak üzere halifelerin, sahabeden bazılarının âlimlerin, ediplerin ve felsefecilerin hikmetli sözlerini ve bazı şiirleri bir araya getirmiştir.

Eseri literatüre kazandıran müsteşrik Fritz Krenkow'dır. Söz konusu olan eseri iki nüshadan derlemiştir. Birincisi, Oxford kütüphanesindeki nüsha, ikincisi ise Britanya müzesinde bulunan nüshadır.⁶⁵

5.2.2. Seâlibî'nin (ö. 429/1038) el-İ'câz ve'l-îcâz'ı

Eser beş bابتan oluşmaktadır. Bunlar başlıca şunlardır:

1. Kur'ân'ın muciz ve mu'ciz oluşu, 2. Hz. Peygamberin cevâmiu'l-kelimi ve ilgili hadisler, 3. Dört halife, sahâbe ve tabiinden bazı kimselerin hikmetli sözleri, 4. Câhiliyye devrindeki kralların sözleri, 5. Müslüman halifelerinin hikmetli sözleri.

Burada ikinci kısım bizim konumuzla doğrudan ilgilidir. Hz. Peygamberin yaklaşık 50 hadisini ihtiva etmektedir. Genellikle kısa hadisler seçilmiştir.

Seâlibî'nin bu eserini Fahreddîn er-Râzî *Ahâsinu kelâmi'n-nebî* adıyla ihtisar etmiştir. Bu eser hakkında hiçbir bilgiye ulaşamadık.

5.2.3. Muhammed el-Kerâcekî (ö. 449/1057) Ma'dinü'l-cevâhir ve riyâzatul-havâtir'i

⁶⁴ İbn Düreyd, Muhammed b. Hasen el-Ezdî, *el-Muctena* (Dimaşk: Dâru'l-fıkr, 1982), 15.

⁶⁵ İbn Düreyd, *el-Muctena*, 3.

Muhammed el-Kerâcekî'nin *Ma'dinü'l-cevâhir ve riyâztu'l-havâtur fî akvâli'n-nebî* isimli kitabı kaynaklarda geçmektedir.⁶⁶ Ancak biz onun yazma veya matbu herhangi bir nüshasına ulaşabilmiş değiliz.

5.2.4. el-Kudâî'nin (ö. 454/1062) Şihâbul-ahbâr'ı

Kudâî, *Şihabu'l-ahbâr* isimli kitabını, hadislerin ilk kelimelerinin özelliklerine göre sıralamış, bu ilk kelimeleri ortak lafızlara göre sınıflandırmış ve nahiv esaslı alfabetik olarak tertip etmiştir.

Şihâbü'l-Ahbâr'da, her tabakadan insana hitap eden öğütler, ahlakî değer ölçüleri ve insan zihnini harekete geçiren fikirler vardır. Prof. Dr. Ali Yardım söz konusu kitabı tercüme edip yayınlamıştır.⁶⁷

5.2.5. Uklîşî'nin (ö. 550/1155) el-Ğurar, el-Kevkab ve en-Necm isimli eserleri

Kaynaklarda Uklîşî'nin *el-Ğurar min kelâmi seyyidi'l-beşer* isimli eseri geçmekle⁶⁸ beraber eser hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Müellifin *el-Kevkabü'd-dürri el-Müstehrec min kelâmi'n-nebî* adlı eserini Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, Muvatta, Dârekutnî, İbn Ebî Şeybe ve Bezzâr'ın kitaplarından seçtiği hadislerle oluşturmuştur. Hangi kitaptan hadis aldığını belirtmek için belli rumuzlar kullanır. Meselâ, Buhârî'yi "ب" harfiyle gösterir.

İtikat, ibadet, ahlâk konularını ihtiva eden eser alfabetik bir sistemle bablara göre tertip edilmiştir. Son kısmına dua hadislerini derlemiştir. Kitabın hacmi 87 sayfadır.

Kitabın yazması Beyâzıt Kütüphanesinde 1055 numarada kayıtlı olarak bulunmaktadır.

Uklîşî mevzumuzla ilgili üçüncü eseri olan *en-Nücem min kelâmi seyyidi'l-arab ve'l-acem*'in mukaddimesinde, onu telif sebebini, daha önce yazmış olduğu

⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Târihu Bağdâd* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, ts), II, 510.

⁶⁷ Ali Yardım, *Şihabu'l-Ahbar Tercümesi* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2000)

⁶⁸ Hayruddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: y.y., 1990), 1/259.

el-Gurer isimli eserindeki hadis-i şeriflerin ezberlenmesini daha kolay hâle getirmek için kaleme aldığını söylemektedir.

Müellifin telif ettiği bu eser on baktan oluşmaktadır ve eserini nahiv esaslı olarak eserini tertip etmiştir. Eser, Çorlulu Ali Paşa kütüphanesinde, 443 numarada kayıtlıdır. Yazma nüshası 10 varaktan oluşmaktadır. Eser, Kahire’de 1302/1884 senesinde basılmıştır.

5.2.6. Cemmâîlî’nin (ö. 600/1203) Nihâyetü’l-murâd’ı

Bazı kaynaklarda onun iki yüz cüze yakın müsvedde halinde *Nihâyetü’l-murâd min kelâmi hayri’l-‘ibâd* adlı çalışması zikredilmektedir.⁶⁹ Eser hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

5.2.7. Alî b. Hamid’in (ö. 653/1256) Şemsü’l-ahyâr el-muntekâ’sı

Ali b. Humeyd’in *Şemsü’l-ahyâr el-Muntekâ min kelâmin-nebî el-muhtâr* isimli eseri kaynaklarda zikredilmektedir.⁷⁰ Ancak bu eser hakkında da hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır.

5.2.8. İbnü’l-Cezerî’nin (ö. 833/1429) el-Hisnü’l-hasîn’i

İbnü’l-Cezerî *el-Hisnü’l-hasîn min kelâmi seyyidi’l-mürselîn* isimli eserini 791’de Dimaşk’ta tamamlamıştır.⁷¹ (İbnü’l-Cezerî, 1421/2000, 173). Eserinde *Kütüb-i sitte* temel kaynak olmak üzere birçok temel hadis kaynağından dua ve zikir konularında hadisleri derlemiştir.

Eser الدعاء هو العبادة (Dua ibadettir) hadisiyle başlayıp من صلى على النبي (Kim Hz. Peygamber’e salavât getirirse) hadisiyle son bulmaktadır. Müellif bu çalışmasına kısa ve özlü hadisleri almıştır.

Ayrıca İbnü’l-Cezerî eserini *Uddetü’l-Hisnü’l-hasîn min kelâmi seyyidi’l-mürselîn* ismiyle ihtisar etmiştir. Yine ona *Miftâhu’l-Hisni’l-hasîn* isimli bir de şerh yazmıştır.

---

⁶⁹ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 1/310; Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: y.y., 1404/1986) 21/447.

⁷⁰ Selahaddin Müneccid, *Mu’cem ma üllife an Rasulillah* (Beyrut: Daru’l-Kitabi’l-Cedid, 1402/1982), 45.

⁷¹ Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Cezerî, *el-Hisnü’l-hasîn min kelâmi Seyyidi’l-mürselîn*, thk. Hayrullah Şerif (Beyrut: Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 1421/2000), 173.

5.2.9. el-Bekrî, Ebü'l-Hasan es-Sıddîkî'nin (ö. 952/1545) el-Cevherü's-semîn'i

Ebü'l-Hasan el-Bekrî'nin “*el-Cevherü's-semîn min kelâmi seyidi'l-mürselîn*” adlı eserinde kırk hadis topladığını kaynaklardan öğreniyoruz.⁷² Eser hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiştir.

5.2.10. Sıddîk, Hasan Hân (ö. 1307/1890) el-Hırzu'l-meknûn'u

Bazı kaynaklarda onun *el-Hırzu'l-meknûn* isimli çalışması zikredilmektedir.⁷³ Ancak esere ve eser hakkında bir bilgiye erişilememiştir.

Yukarıda aktarılan konuyla ilgili literatüre göre Hz. Peygamber'in cevâmiu'l-kelim niteliğindeki hadisleri ilk defa IV/X. yüzyılda oluşmuştur. Bu literatürün ilk örneği İbn Düreyd'in kaleme aldığı *el-Müctenâ* adlı eseridir. Bunun yanında İbnü's-Sünnî'nin, *el-İcâz ve cevâmiu'l-kelim*'i ve Kaffâl eş-Şâşî'nin, *Cevâmiu'l-kelim*'ini zikredebiliriz. Yine kısa lafızlı hadisleri bir araya getirenlerin ilkleri içerisinde el-Kudâî'nin *Şihâbu'l-ahbâr*'ı gelmektedir.

Bu konuda orijinal eserlerden, İbn Düreyd'in *el-Müctenâ*'sını ve el-Kudâî'nin *Şihâbu'l-ahbâr*'ını sayabiliriz. Zira daha sora yapılan çalışmaların bu eserlerden oldukça istifade ettiği görülür. Mesela Uklîşî'nin *en-Nücem* isimli eserini kaleme alırken muhteva ve şekil olarak el-Kudâî'nin *Şihâbu'l-ahbâr*'ından etkilendiği gözden kaçmamaktadır.

Cevâmiu'l-kelim özellikli hadisleri kaleme alan âlimlerin çoğu hem dilci hem de muhaddis olanlardır. Fakat tanıttığımız yirmi eser içerisindeki her bir hadis, tarifi verilen cevâmiu'l-kelim türüyle örtüşmemektedir. Eserlerde bazen uzun hadisler, bazen de kısa ama çok mana ifade etmeyen hadisler getirilmiştir. Hatta zaman zaman fiilî hadislerin bile zikredildiği görülmektedir. Hâlbuki cevâmiu'l-kelim hadislerinin kavli rivayetler olması zorunludur.

Ele aldığımız eserlerde, sahih ve hasen türünden makbul ve muteber hadisler bulunmakla birlikte, zayıf hadisler, aynı zamanda az da olsa uydurma hadisler bulunmaktadır. Bu durum ilgili müelliflerin kitaplarını kaleme alırken, hadislerin sıhhatine yönelik öncelikli bir tavır içinde olmadıklarını gösterir.

⁷² Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 1/239.

⁷³ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, 1/239.

Hemen her konudaki rivayetlere yer veren bu edebiyatın çoğu zaman dua muhtevalı hadislerden oluşmaktadır. Nevevî'nin *Ezkâr*'ını bu edebiyata dâhil etmek mümkündür. Hatta Nevevî'den sonra gelenler, bu söz konusu olan eseri ihtisar yaparak, küçük bir risale haline getirenler de görülmektedir.

Sonuç

Hiz. Peygamberin Cevâmiu'l-Kelim Özelliği ve İlgili Literatür isimli bu makalede Şu sonuçlara varılmıŐtır:

Hiz. Peygamberin bir kısım hadislerinde görölen cevâmiu'l-kelim türünden olan sözler, nübüvvetten önceki zamanlarda bulunsa da bu ifadenin tabir olarak Hiz. Peygamberle birlikte kullanıldığını açıkça ifade edebiliriz. Bunun yanında daha sonra cevâmiu'l-kelim tabirinin başkaları için de kullanıldığını görölmektedir.

Hiz. Peygamberin cevâmiu'l-kelim özelliğini anlamak için, öncelikle onun fesâhatının ve belâğatının iyi kavranılması gerekmektedir. Resûlullah'ın, Allah Teâla'nın gözetimi altında büyümesi, onun cevâmiu'l-kelim türünden olan sözleri söylemesinde önemli bir yere sahiptir. Yine Hiz. Peygamberin yetiştiği çevresi, onun fesâhetli ve belâğatlı konuşmasına büyük etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Yani Hiz. Peygamber'in dili kullanma konusundaki üstünlüğü hem bulunduğu ortam hem de vahiyle irtibatı ve Allah'ın denetiminde olmasından dolayı özel bir konumdadır.

Âlimlerin çoğu, hadislerin belirli şartlarla mana ile rivayet edileceğini caiz görmüşler ve cevâmiu'l-kelim kabilinden olan hadislerin lâfzen rivayet edilmesini şart koşmuşlardır. Böyle bir şart teorik olarak ortaya atılmış olsa bile, pratikte bazı cevâmiu'l-kelim nitelikli hadislerin mana ile rivayet edildiği anlaşılmaktadır. İlgili literatür IV/X yüzyılda ilk defa ortaya çıkmıştır. İlk olarak ise İbn Düreyd *el-Müctenâ* isimli eseriyle bir ürünü kaleme almıştır.

Ayrıca, cevâmiu'l-kelim özellikli hadisleri kaleme alan âlimlerin çoğunun hem dilci hem de muhaddis oldukları görölmektedir. Hemen her konudaki rivayetlere yer veren bu edebiyatın bir kısmı, genellikle dua muhtevalı hadislerden oluşması dikkati çekmektedir. Netice itibariyle cevâmiu'l-kelim tabirini ve literatürünü ele alan bu çalışma, Hiz. Peygamberin cevâmiu'l-kelim özelliği ile ilgili araştırma yapanlar için konunun kavramsal çerçevesini ve konuyla ilgili yazılan eserleri ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Ahmed Emîn. *Duha'l-İslâm*. Kahire: el-Mektebetü'n-nahda, ts.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2008.
- Atan, Abdullah Hikmet. *Mana ile Hadis Rivayeti*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 1999.
- Aynî, Bedrüddin Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1426/2005.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006.
- Bağdâdî. *İzâhü'l-meknûn fi'z-zeyli an Keşfi'z-zunûn*. Beyrut: Dâru ihyâu't-turâsi'l-arabiyye, t.s.
- Bayraktar, İbrahim. *Edebi ve İlmî Açıdan Hadis*. İzmir: Işık yayınları, 1993.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-arabî*. çev. Abdulhalim en-Neccâr. Kahire: Dâru'l-meârif, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, thk. Halil b. Me'mun, 1425/2004.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. 4 Cilt. Kahire: 1367/1948.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitabu't-Ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1983.
- Çakan, İsmail Lutfî. *Müslüman kimliği*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2003.
- Davudoğlu, Ahmed. *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1973.
- Ebû Zehv, M. Muhammed. *el-Hadîs ve'l-muhaddisîn*. Beyrut: 1404/1984.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistani. *Sünenü Ebî Dâvûd*. Riyad: Mektebetü'l-meârif, 2007.
- Ece, Abdurrahman. "Bana Cevâmîu'l-Kelim (Özlu Sözler) Verildi Hadisinin Tahlili". Fatih Sultan Mehmet İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi 13 (2019), 57-89. DOI: 10.16947/fsmia.582357
- Firûzâbâdî, Ebû Tâhir Mecduddin Muhammed b. Ya'kûb. *Besâiru zevi't-temyiz fi letâifi'l-kitâbi'l-azîz*. Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmîyye, ts.
- Gültekin, Hediye. *Samakovlu Ahmed Keşefî Efendi'nin "Cevâmîu'l-Kelim Türü Kırk Hadis" Şerhi, Tercümesi, Tahriç ve Tahlili*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdullâh. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*. thk. Ahmed Ömer Haşim. Beyrut: 1406/1986.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.
- İbn Düreyd, Muhammed b. Hasen el-Ezdi. *el-Müctena*. Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1982.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Abdulaziz b. Abdillâh b. Bâz. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1379/1959.

- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebû Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: 1398/1978.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni. *Sünenü İbni Mâce*. Riyad: Mektebetü'l-meârif, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-arab*. Beyrut: Dâru'l-sadr, ts.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Şihâbuddin el-Bağdadî. *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem fi şerhi hamsine hadîsen min cevâmii'l-kelim*. thk. Şuayb el-Arnaûd, İbrahim Baces. Beyrut: 1419/1999.
- İbn Teymiyye, Takiyüddin Ahmed b. Abdilhalim el-Harrani ed-Dımaşki. *el-Kelimü't-Tayyib*. thk. Muhammed Nasıruddin el-Elbâni. Dımaşk: Daru'l-Fikr, 1985.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*. thk. Osman Yahyâ. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1985/1405.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. el-Cezerî. *el-Hısnü'l-hasîn min kelâmi Seyyidi'l-mürselin*. thk. Hayrullah Şerif. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000.
- İbnü'l-Esîr, Ebu's-Seâdât Mecduddin el-Mubârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Kahire: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-arabiyye, ts.
- İbnü'l-İmâd, Abdulhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, ts.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: 1417/1997.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadis*. thk. Nureddin İtr. Beyrut: 1401/1981.
- İtr, Nureddin. *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadis*. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Kandemir, M. Yaşar. "Cevâmîu'l-kelim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kastallâni, Ebu'l-Abbas Şihabuddin Ahmed. *İrşadü's-sari li-Şerhi Sahihi'l-Buhâri*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1410/1990.
- Kâsimî, Muhammed Cemâleddin. *Kavâidu't-tahdîs min funûni mustalahi'l-hadis*. thk. Muhammed Behcet el-Baytâr. Beyrut: 1407/1987.
- Kâtîp Çelebî, Mustafa b. Abdullah. *Keşfu'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. tsh. Muallim Rıfat-Şerafettin Yalıtka. İstanbul: 1360/1941.
- Kazancı, Ramazan. "Hz. Peygamber'in Üslûbunda Cevâmîu'l-Kelim". *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, ts.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *er-Risaletü'l-Mustatrafe*. İstanbul: Kahraman yayınları, 1986.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Mahmûd, Abdürrâzık. *el-Mu'cemü's-sufi*. Cidde: Dâru Mâcid Asîri, 2004/1425.

- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *A'lâmü'n-nübüvve*. thk. Muhammed el-Mu'tasım. Beyrut: 1407/1987.
- Münâvî, Muhammed Abdurraûf. *Feyzu'l-kadîr şerhu'l-Câmii's-sağîr min ehâdîsi'l-beşîri'n-nezîr*. tsh. Ahmed Abdusselam. Beyrut: 1415/1994.
- Müneccid, Selahaddin. *Mu'cem ma üllife an Rasulillah*. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Cedid, 1402/1982.
- Müslim b. Haccac el-Kuşeyri. *Sahihu Müslim*. Riyad: Daru's-Selam, 2000.
- en-Nebhânî, Yusuf b. İsmail. *Fezailü'l-Muhammediye*. thk. Mahmud Fahuri. Haleb: Dâru'l-kalem, 1994.
- en-Nesâî, Ebu Abdırrahman Ahmed b. Şu'ayb b. Ali. *Sünenü'n-Nesai*. Riyad: Mektebetü'l-Ma'arif, ts.
- Öztürk, Mustafa. *Mevâlinin Hadis Rivâyetindeki yeri*. İstanbul: Yedirenk, 2012.
- er-Râfîi, Mustafa Sadık. *Târîhu âdâbi'l-Arab*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1394/1974.
- Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevami'u'l-kelim şerhi*, Kazan Tataristan: Kitab Neşriyatı, 1913.
- es-Sabbâğ, Muhammed b. Lutfi. *et-Tasvîru'l-fennî fî'l-hadîsi'n-nebevî*, Beyrut: Mektebetü'l-İslamiyye, 1409/1988.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-arabî*. çev. M. Fehmî Hicâzî. es-Suûdiyye: 1402/1982.
- Suyûtî, Ebû'l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takribi'n-Nevevî*. thk. Ahmed Ömer Haşım. Beyrut: 1417/1996.
- Şenel, Abdülkadir. "Kâvukci". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Taftazânî. Sadeddin Mes'ûd b. Ömer et-Taftazânî. *Muhtasarü'l-meânî*. Dimaşk: Dâru'l-fıkr, 1411.
- Ticânî, Selahaddin. *Cevami'u'l-Kelim min ehadis-i seyyidi'l-Arab ve'l-Acem*. Mısır: 1999.
- Tirmizî, Ebu Ali Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Uzun, Ahmet. *Sahih-i Buhari'deki Cevâmiu'l-Kelim Nitelikli Hadislerin Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Yardıı, Ali. *Şihabu'l-Ahbar Tercümesi*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2000.
- ez-Zebidî, Zeynuddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif. *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*. çev. Ahmed Naim. Ankara: DİB Yayınları, 1984.
- ez-Zebidî, Muhammed Murtaza. *Tâcu'l-arûs*, Mısır: 1306.
- ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Şemsuddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. Beyrut: 1404/1986.
- ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Şemsuddin Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî. ts.
- ez-Ziriklî, Hayruddin. *el-A'lâm, kâmusu terâcim li eşheri'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-arabi ve'l-müsta'rabîne ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: 1990.